

TERTULLIAN'IN HİRİSTİYANLIK SAVUNUSU VE PAGANİZM ELEŞTİRİSİ

Mustafa Furkan DİNLEYİCİ

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Dinler Tarihi Anabilim Dalı

Assistant Professor, Selçuk University, Faculty of Theology,
Department of History of Religions

Konya / Türkiye

mfurkan.dinleyici@selcuk.edu.tr<https://ror.org/045hgzm75>

MAKALE BİLGİLERİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

Süreç:

Gönderim Tarihi: 25 Mart 2026

Kabul Tarihi: 3 Haziran 2026

Yayınlanma Tarihi: 30 Haziran 2026

Hakemlik Süreci:

Bu makale, editöryal ön değerlendirmeyi takiben çift taraflı kör hakemlik süreci kapsamında en az iki dış hakem ve bir iç hakem tarafından değerlendirilmiştir.

Benzerlik Taraması:

Makale, intihal tespit yazılımları (İntihal.net / Turnitin / iThenticate) kullanılarak taranmıştır.

Araştırma Etiği Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiş; yararlanılan tüm kaynaklar eksiksiz biçimde kaynakçada belirtilmiştir. Bu çalışma araştırma makalesi olup tezden veya bildiriiden üretilmiş değildir.

Yapay Zeka Etik Beyanı:

Yazarlar, bu makalenin hazırlanması sırasında yapay zeka tabanlı hiçbir araç veya uygulamanın kullanılmadığını beyan ederler. Tüm içerik, yazarlar tarafından kabul görmüş bilimsel araştırma yöntemleri ve etik standartlara uygun olarak üretilmiştir.

Etik Kurul Onayı:

Bu çalışma, etik kurul onayı gerektirmeyen nitelikte olup veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklara dayanmaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Finansman Bilgisi:

Bu çalışma için herhangi bir fon, hibe veya finansal destek alınmamıştır.

Telif Hakkı ve Lisans:

Yazarlar, yayımlanan çalışmalarının telif hakkını muhafaza eder. Bu çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Bildirim:

ilahiyatdergi@amasya.edu.tr |
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/amailad/policy>

Article Type:

Research Article

Article History:

Receive: March 25, 2026

Accepted: June 3, 2026

Published: June 30, 2026

Peer Review:

Following an initial editorial screening, this article was evaluated through a double-blind peer review process by at least two external reviewers and one internal reviewer.

Plagiarism Check:

The manuscript was screened for plagiarism using similarity detection software (İntihal.net / Turnitin / iThenticate).

Ethical Statement:

The authors confirm that this study was conducted in accordance with the principles of academic research and publication ethics, and that all sources used are appropriately cited. This study is a research paper and is not derived from a thesis or conference paper.

Artificial Intelligence Ethical Statement:

The authors declare that no AI-based tools or applications were used during the preparation of this manuscript. All content was produced by the authors in compliance with accepted scholarly research methods and ethical standards.

Ethics Committee Approval:

This study does not require ethics committee approval, and the data are based on a literature review and published sources.

Conflict of Interest:

The authors declare no conflict of interest.

Grant Support:

This research received no specific grant from any funding agency, commercial entity, or non-profit organization.

Copyright & License:

The authors retain the copyright of their work. This article is published under the CC BY-NC 4.0 license.

Complaints:

ilahiyatdergi@amasya.edu.tr |
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/amailad/policy>

Atıf | Cite as

Dinleyici, Mustafa Furkan. "Tertullian'ın Hıristiyanlık Savunusu ve Paganizm Eleştirisi".

Amasya İlahiyat Dergisi, Sayı: 28 (Haziran 2026): 343-380.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1915578> | <https://aid.amasya.edu.tr>

Öz

Bu çalışma, erken dönem Hıristiyan düşüncesinin hem kurucu hem de tartışmalı isimlerinden biri olan Tertullian'ın (öl. 220?) paganizm eleştirisi ve Hıristiyanlık savunusunu, başta *Apologeticum*, *De Idololatria*, *De Spectaculis*, *De Corona Militis* ve *De Testimonio Animae* olmak üzere temel eserleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel konusu, Tertullian'ın Roma İmparatorluğu bağlamında Hıristiyanlara yöneltilen suçlamalara verdiği cevapların mahiyetiyle ilgilidir. Bu noktada Tertullianus'un cevapların yalnızca doktriner ve teolojik bir savunma mıdır yahut bunun ötesinde toplumsal, ahlaki ve hukuki bir karşıt kültür inşasına mı hizmet etmektedir sorusu gündeme gelmektedir. Çalışma, Tertullian'ın paganizm eleştirisini, Greko-Romen kültürün hâkim değerleri karşısında Hıristiyan kimliğini ayırıştırma ve yeniden tanımlama çabası bağlamında ele almaktadır. Araştırmanın kapsamı, Tertullian'ın metinlerinde iki ana eksen etrafında şekillenen tartışmalara yoğunlaşmaktadır. Birincisi, Hıristiyanlara yöneltilen vatana ihanet, kutsala saygısızlık, ensest, çocuk kurban etme, kan içme, topluma faydasızlık ve imparatora sadakatsizlik gibi suçlamalara karşı geliştirilen savunmalar üzerinedir. Bu çerçevede Tertullian'ın argümanlarının Roma hukuk düzeni, yargılama pratikleri ve kamusal nefret olgusu üzerinden nasıl temellendirildiği; özellikle "Hıristiyan" terimi etrafında kurulan kriminalleştirme mantığının hangi gerekçelerle sorgulandığı analiz edilmektedir. İkincisi ise paganizm/putperestlik eleştirisinin ibadetle sınırlı tutulmayarak gündelik hayatın geniş bir alanına yayılmasıyla ilgilidir. Çalışma, putperestliğin Tertullian'da yalnızca kurban ve tapınma pratikleriyle değil; meslekler, üretim ve geçim biçimleri, kültürel etkinlikler ve toplumsal ritüellerle ilişkilendirilen kapsamlı bir günah kategorisi olarak nasıl kavramsallaştırdığını ele almaktadır. Bu bağlamda put imalatı, astroloji, eğitim faaliyetleri, ticaret, askerlik, imparatorluk kültürü, tiyatro ve bayramlar sistematik biçimde değerlendirilmekte; Hıristiyanların Roma toplumu ile hangi sınırlar içinde ilişki kurabileceğine dair normatif çerçeve ortaya konulmaktadır. Türkçe literatürde doğrudan Tertullian'la ilgili yapılan çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Tertullian'ın metinlerinde oldukça önemli bir yere sahip olan paganizm eleştirisi ile Hıristiyanlık savunusunun nasıl iç içe geçtiğini, bu söylemin hangi yöntemlerle inşa edildiğini ve hangi sonuçlara ulaştığını ortaya koyarak alana katkı sağlamaktır. Bu doğrultuda tarihsel-bağlamsal analiz, karşılaştırmalı yöntem ve metin çözümlemesi birlikte kullanılmış; Tertullian'ın argümanları hem kendi iç tutarlılığı hem de dönemin sosyo-politik koşulları ışığında değerlendirilmiştir. Ayrıca onun Montanist ahlak anlayışının, putperestliğe ve Roma toplumuna yönelik sert tutumunu nasıl şekillendirdiğine de işaret edilmiştir. Araştırma sonucunda, Tertullian'ın paganizm eleştirisinin salt teolojik bir reddiye olmadığı; aksine Hıristiyanları Roma toplumunun kültürel, ahlaki ve dinsel yapısından bilinçli biçimde ayırıştırma amaçlayan normatif bir söylem ürettiği kanaatine ulaşılmıştır. Tertullian'ın savunuları, Hıristiyanlığın yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda alternatif bir hayat düzeni ve kimlik tasavvuru sunduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Tertullian, erken Hıristiyan düşüncesinde teolojik savunuyla birlikte toplumsal ve ahlaki bir karşıt kültür inşa etmeye çalışan kurucu figürlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Tertullian, Paganizm, Savunu.

Tertullian's Apology for Christianity and Criticism of Paganism

Abstract

This study aims to examine the critique of paganism and the defense of Christianity by Tertullian (d. 220), one of the foundational and controversial figures of early Christian thought, from a holistic perspective through his primary works, notably *Apologeticum*, *De Idololatria*, *De Spectaculis*, *De Corona Militis*, and *De Testimonio Animae*. The primary subject of the research concerns the nature of the responses provided by Tertullian to the accusations leveled against Christians within the context of the Roman Empire. At this juncture, the study investigates whether these responses merely constitute a doctrinal and theological defense or, beyond that, serve the construction of a social, moral, and legal counter-culture. Within this framework, the research addresses Tertullian's critique of paganism in the context of his effort to differentiate and redefine Christian identity against the dominant values of Greco-Roman culture. The scope of the research focuses on discussions shaped around two main axes in Tertullian's texts. The first axis concerns the defense strategies developed against accusations directed at Christians, such as treason, sacrilege, incest, child sacrifice, blood-drinking, social uselessness, and disloyalty to the emperor. In this regard, it analyzes how Tertullian's arguments are grounded in the Roman legal order, judicial practices, and the phenomenon of public hatred (*odium publicum*), specifically examining the grounds on which the logic of criminalization centered around the name "Christian" is questioned. The second axis relates to the extension of the critique of paganism/idolatry beyond worship into a broad sphere of daily life. The study examines how idolatry is conceptualized in Tertullian not merely through practices of sacrifice and worship, but as a comprehensive category of sin associated with professions, modes of production and livelihood, cultural activities, and social rituals. In this context, idol manufacture, astrology, educational activities, commerce, military service, the imperial cult, theater, and festivals are systematically evaluated; the normative framework regarding the boundaries within which Christians could interact with Roman society is established. The number of studies directly concerning Tertullian in Turkish literature is quite limited. In this regard, the aim of the study is to contribute to the field by revealing how the critique of paganism and the defense of Christianity—which hold a significant place in Tertullian's texts—are intertwined, the methods through which this discourse is constructed, and the conclusions it reaches. Accordingly, historical-contextual analysis, comparative method, and textual analysis are employed together; Tertullian's arguments are evaluated both in terms of their internal consistency and in light of the socio-political conditions of the period. Furthermore, it is pointed out how his Montanist moral understanding shaped his rigorist attitude towards idolatry and Roman society. As a result of the research, it is concluded that Tertullian's critique of paganism was not merely a theological rejection; on the contrary, it produced a normative discourse aimed at consciously segregating Christians from the cultural, moral, and religious structure of Roman society. Tertullian's apologies demonstrate that Christianity offered not only a system of belief but also an alternative order of life and a conception of identity. In this respect, Tertullian can be considered one of the foundational figures in early Christian thought who sought to construct a social and moral counter-culture alongside theological defense.

Keywords: History of Religions, Christianity, Tertullian, Paganism, Apology.

Giriş

Milattan sonra II. yüzyılın ikinci yarısı ve III. yüzyılın başında yaşadığı bilinen ve araştırmacılar tarafından “Latin Hıristiyan Teolojisinin Babası” unvanıyla nitelenen Quintus Septimius Florens Tertullian’ın (öl. 220?) doğum tarihi, doğduğu yer ve ölüm tarihi başta olmak üzere hayatına dair detaylı ve net bilgiler bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından farklı fikirler dile getirilmekle birlikte Tertullian’ın 160 yılı civarlarında Kartaca’da¹ pagan bir ailenin mensubu olarak dünyaya geldiği düşünülmektedir. Eserlerinde kullanmış olduğu üslup ve çeşitli konularda sunmuş olduğu bilgiler göz önüne alınarak hukuk başta olmak üzere pek çok alanda iyi bir eğitim aldığı düşünülmektedir.² İleri düzeyde Latince ve Yunanca bilen Tertullian’ın hayatının ilk dönemlerinde aile geleneğini devam ettirerek pagan inancı sürdürdüğü ve Hıristiyanlığa sonradan geçiş yaptığı ifade edilmektedir.³ Tertullian’ın neden böyle bir

¹ Günümüzde Tunus sınırları içerisinde bulunan Kartaca bölgesi, Akdeniz’de İtalya kıyılarının karşısında bulunmaktadır. Coğrafi konumu nedeniyle Roma İmparatorluğu ile devamlı temas halinde bulunan Kartaca, uzun savaşlar neticesinde Roma İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir. Roma ile Kartaca arasındaki bu mücadeleler, iki tarafı da her anlamda etkilemiştir. Öyle ki, Roma İmparatorluğu’nun kuruluşunun anlatıldığı Aeneas Destanı’nda Kartaca’ya özel bir bahis ayrılmış ve Romalılar ile Kartacalıların neden düşman olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Tertullianus’un fikirlerinin oluşumunda da Kartaca’nın etkisini olduğunu düşünen araştırmacılar bulunmaktadır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Alexander Perkins, “Tertullian the Carthaginian: North African Narrative Identity and the Use of History in the Apologeticum and Ad Martyras”, *Journal of Early Christian Studies* 28/3 (2020), 349-371; David E. Wilhite, *Tertullian the African: An Anthropological Reading of Tertullian’s Context and Identities* (Berlin: Walter de Gruyter, 2007); Vergilius, *Aeneas*, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu (İstanbul: Payel Yayınları, ts.), 38-125.

² Eusebius, *The History of the Church*, çev. G. A. Williamson (London: Penguin Classics, 1988), 75.

³ T. J. Lang, “Did Tertullian Read Marcion in Latin? Grammatical Evidence from the Greek of Ephesians 3:9 in Marcion’s Apostolikon as Presented in the Latin of Tertullian’s Adversus Marcionem”, *Zeitschrift für Antikes Christentum / Journal of Ancient Christianity* 21/1 (2017), 71.

dönüşüm yaşadığı araştırmacılar tarafından tartışılmakla birlikte genel kanaat, Hıristiyanlara yapılan baskı ve takibâtlardan etkilenerек duygusal bir kırılma yaşadığı yönündedir.⁴ 195 dolaylarında Hıristiyanlığa geçiş yaptığı tahmin edilen Tertullian yaklaşık 10 yıl kadar ana akım içerisinde kalmış ve sonrasında Montanizm'i⁵ benimsemiştir. Bu tercihin gerekçesini net bir şekilde söylemek mümkün değildir.⁶ Fakat araştırmacılara göre en muhtemel sebep Roma Kilisesi'ndeki otoritelerin ihmalkârlıkları ve Montanistlerin hem öğreti hem de ahlaki açıdan daha tutarlı ve katı bir tavır sergilemiş olmalarıdır.⁷ Montanizm'i kabul etmesinin ardından diğer heretiklerde olduğu gibi Tertullian'ın da aforoz edildiği düşünülmektedir. Bu noktadan itibaren ana akım ile bağlarını koparmış ve Montanist çizgi doğrultusunda eserler vermeye devam etmiştir. Tertullian'ın doğumu konusunda olduğu gibi ölümüyle ilgili de netlik bulunmamaktadır. Ölüm

⁴ Nuh Yılmaz, *Latin Hıristiyanlığının Kurucusu Tertullian ve Kristolojisi* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 84-88; Mustafa Güre, "Hıristiyan Erken Döneminde Kilise Babalarının Kilise Hakkındaki Temel Görüşleri", *Dini Araştırmalar Dergisi* 24/61 (2021), 529.

⁵ Montanizm, adını kurucusu Montanus'tan alan, II. yüzyılın ortalarında Frigya'da (Günümüzde İç Ege ve Batı-Orta Anadolu) ortaya çıkmış bir Hıristiyan mezhebidir. Bu hareket Kutsal Ruh'un yeni vahiylerle insanlara konuştuğunu ve peygamberlik sürecinin devam ettiğini kabul etmesi nedeniyle heretik kabul edilmiştir. Öğretilerindeki yoğun kıyamet vurgusu ve katı ahlaki tutum ile ana akımdan ayrılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Turhan Kaçar, "Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 17/1 (2002), 39-59; Cengiz Batuk, "Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm", *Millel ve Nihal* 1/1 (2003), 41-71; Veselin Kesich, *The Birth of the Church AD 33-200* (Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary, 2007), 175-176.

⁶ Montanizm'e geçiş konusundaki görüşler için bk. Zübeyde Tuygun, *Tertullian'ın Hayatı ve Eskatolojisi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024), 23-24.

⁷ Henry Chadwick, *The Early Church* (London: Penguin Books, 1993), 52-53; Barbara Finlay, "Was Tertullian a Misogynist? A Reconsideration", *Journal of The Historical Society* 3/3-4 (2003), 506-507.

tarihini 240'lar olarak zikreden araştırmacılar da olmakla birlikte genel kanaat yaklaşık 220 olduğu yönündedir.⁸

Heretik olduğu gerekçesiyle aforoz edilmesine rağmen Latin Hıristiyan teolojisi için son derece önemli bir konuma sahip olan Tertullian'ın eserleri çok erken bir dönemden itibaren korunmaya ve çoğaltılmaya başlamıştır. Nitekim Hieronymus'un (Jerome) (öl. 420) aktardığı üzere Cyprianus (öl. 258), büyük bir saygı içerisinde her gün onun eserlerini okuduğunu ifade etmiştir.⁹ Erken dönem Hıristiyanlığın en üretken yazarlarından biri olan Tertullian'ın 31 eseri günümüze ulaşmıştır.¹⁰ Milattan sonra III. yüzyılda heretik olarak görülen bir kişi tarafından yazılmış eserlerin günümüze ulaşması dahi onun eserlerine büyük bir önem atfedildiğinin göstergesidir. Dönemin şartları ve heretik kabul edilen düşüncelerin ortadan kaldırılması için her türlü girişimin gerçekleştirildiği de göz önüne alındığında Tertullian'ın düşüncelerinin Hıristiyanlık için değeri bir kez daha anlaşılacaktır. Her ne kadar IV. yüzyılın sonlarından itibaren Latin Kilisesi içerisinde Ambrosius (öl. 397), Hieronymus ve Augustinus (öl. 430) gibi önemli teologlar tarih sahnesine çıksa da bu isimlerin inşa ettiği Latin Hıristiyanlığının teolojik temellerinde Tertullian varlığını sürdürmüştür.¹¹

Yazmış olduğu eserlerin sayısı dışında Tertullian'ı Batı Hıristiyanlığı için neredeyse vazgeçilmez kılan husus Hıristiyan terminolojisini Yunancadan Latinceye dönüştürmesidir. Kesin olarak bilinmemekle birlikte *sacramentum* (sakrament), *trinitas* (teslis), *substantia*

⁸ Yılmaz, *Latin Hıristiyanlığının Kurucusu Tertullian ve Kristolojisi*, 91-101.

⁹ Jerome, *On Illustrious Men*, çev. Thomas P. Halton (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1999), 74.

¹⁰ Yılmaz, *Latin Hıristiyanlığının Kurucusu Tertullian ve Kristolojisi*, 105-106; Victor Power, "Tertullian: Father of Clerical Animosity toward the Theatre", *Educational Theatre Journal* 23/1 (1971), 47; Chadwick, *The Early Church*, 92.

¹¹ Chadwick, *The Early Church*, 213; Justo L. Gonzales, *The Story of Christianity* (San Francisco: Harper Collins, 1984), 1/77; David Rankin, "Tertullian and the Crucified God", *Pacifica: Australasian Theological Studies* 10/3 (1997), 300-301.

(öz), *persona* (şahıs) ve *satisfactio* (kefarete) gibi Hıristiyan teolojisinin merkezinde yer alan kelimelerin Latince kullanımı ilk kez onun metinlerinde görülmektedir.¹² Aynı şekilde Hıristiyan teolojisi içerisinde önemli bir kırılma noktasında bulunan *filioque* (ve oğuldan) terimi ve bu terime yüklenen anlam söz konusu olduğunda da Tertullian'ın önemli bir rolü olduğunu belirtmek gereklidir. Nitekim Kutsal Ruh'un Baba tarafından Oğul aracılığıyla yaratıldığını ifade eden Tertullian, Augustinus gibi Batı Hıristiyanlığının önemli teologlarını etkileyerek Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan ortaya çıktığına dair inancın temellerini atmıştır.¹³ Tertullian'ın söylemleri Katolik gelenek için önemli olmakla birlikte ilginç bir şekilde Protestan hareketler de kimi zaman düşüncelerini ona dayandırmıştır. Örneğin Baptistler ve Anabaptistler, çocuk vaftizini reddederek, kişinin Hıristiyan oluşunun bilinçli bir tercihe dayanmasının zorunlu olduğunu ifade etmesi nedeniyle, kendi öğretilerine Tertullian'ı dayanak olarak göstermektedir.¹⁴

Tertullian'ın etkisi yalnızca yaşadığı dönemdeki muhataplarıyla sınırlı kalmamış, Hıristiyanlığın dogmatik gelişimi, mezhep ayrılıkları ve Kilise Hukuku gibi konularda da yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüştür. Sahip olduğu önem nedeniyle Tertullian, Batı literatüründe çok çeşitli konular bağlamında ele alınmış ve hakkında sayısız çalışma yapılmıştır. Türkçe literatürde ise bu konuda ciddi bir eksiklik olduğu görülmektedir. Günümüze kadar Türkiye'de doğrudan Tertullian'ın görüşlerini inceleyen tez sayısı -ikisi yüksek lisans biri

¹² Geoffrey D. Dunn, *Tertullian* (London and New York: Routledge, 2004), 7; Chadwick, *The Early Church*, 89-90.

¹³ Nuh Yılmaz, "Filioque Meselesi ve Arka Planı", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2022), 525.

¹⁴ Brian C. Brewer, "'To Defer and Not to Hasten': The Anabaptist and Baptist Appropriations of Tertullian's Baptismal Theology", *Harvard Theological Review* 106/3 (2013), 289-290; Tertullianus'un vaftiz konusunda görüşleri için bk. Nuh Yılmaz, "Tertullian'ın Vaftiz Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (2015), 121-140.

doktora olmak üzere- yalnızca üçtür. Tertullian'a ve görüşlerine atıfta bulunan makaleler olmakla birlikte doğrudan Tertullian'ı inceleyen makale sayısı da sadece dördtür. Yapılan tezler kristoloji, eskatoloji ve Yahudilik hakkındaki görüşleri üzerine yoğunlaşırken; makale çalışmalarında ise Tertullian'ın vaftiz anlayışı, Kutsal Kitap algısı ve astroloji hakkındaki düşünceleri incelenmiştir. Görüldüğü üzere Hıristiyanlık tarihinin en önemli isimlerinden biri olan ve çeşitli konularda onlarca eser kaleme alan Tertullian'ın görüşleriyle ilgili Türkçe literatürde önemli bir boşluk bulunmaktadır. Bu bağlamda üzerine çalışılması gereken konulardan biri de Tertullian'ın eserlerinde önemli bir yere sahip olan ve diğer konularda olduğu gibi asırlarca etkisini devam ettiren paganizm eleştirisi ve Hıristiyanlık savunusudur. Bu çalışmada da tarihsel, karşılaştırmalı ve metin analizi yöntemleriyle kaynak eserler üzerinden Tertullian'ın konuyla ilgili görüşleri ele alınarak, dile getirilen hususlar aracılığıyla dönemin şartları, Tertullian'ın Hıristiyanlığa bakışı ve olaylara yaklaşımı incelenmeye çalışılacaktır.

1. Hıristiyanlara Yönelik Suçlamalar ve Tertullian'ın Savunusu

Tertullian'ın Hıristiyanlara yönelik suçlamalarla ilgili olarak ele aldığı ilk husus, takibatlar ve sonrasında gerçekleşen yargılama süreciyle ilgilidir. Eserlerinde doğrudan Romalı yöneticilere seslenmekte ve gerçekten adaleti sağlamak gibi bir niyetleri var ise Hıristiyanlardan korkmadan, onları dinlemeleri ve bu şekilde yargılamaları gerektiğini söylemektedir. Tertullian'ın söylemlerinden anlaşıldığı kadarıyla o dönemde toplumda Hıristiyanlara karşı bir ön yargı ve nefret bulunmaktadır. Romalı yöneticiler de halkın bu nefretini göz önüne alarak Hıristiyanlara kendilerini savunma hakkı tanımamışlardır. Tertullian da bu durumu eleştirerek halkın nefretinin sebebi olarak cehaleti göstermekte ve cehaletten doğan bir nefret ile hareket edilmesinin hiçbir şekilde adalete uygun olmadığını ifade etmektedir. Ona göre paganların cehaletinin kanıtı, Hıristiyanlığı ve Hıristiyanları tanıyan herkesin bu nefreti ve düşmanlığı sonlandırarak Hıristiyan olmasıdır. Bununla birlikte her ne kadar paganlar imparatorluğun her yerinde ve toplumun her

kademesinde Hıristiyanların sayısının artmasından şikâyet etseler de bu durum onlarda bir merak uyandırmamakta ve Hıristiyanlığı öğrenme çabası içine girmemektedirler. Tertullian'a göre bu durumun nedeni ise cehaletlerinden ötürü duydukları rahattır. Hıristiyanlığı öğrendikleri takdirde her anlamda hayatları değişecektir. Bu nedenle onu görmezden gelmeyi tercih etmektedirler. Bu bağlamda paganların kendilerini savunmak adına sayıca çokluğun iyilik ve doğruluk anlamına gelmediği söylemine tutunduğunu dile getiren Tertullian, dikkat çekici bir noktaya değinerek Hıristiyanların hakikat üzere bir inanç ve hayata sahip olduğunu savunmaktadır. Buna göre Tertullian suçluların saklandıklarını, yakalandıklarında korktuklarını, suçlandıklarında ise inkâr ettiklerini söylemektedir. Halbuki benzer bir durum iman etmiş bir kişinin başına geldiğinde bu davranışların hiçbirini sergilememektedir. Takibata ve sorgulamaya maruz kaldığında bir Hıristiyan yalnızca daha önce iman etmemiş olmaktan ötürü pişman olmakta, ifşa edildiğinde bununla övünmekte, suçlandığında savunma yapmamakta, sorgulandığında kendiliğinden itiraf etmekte ve mahkûm edildiğinde bunun için şükretmektedir. Bu bağlamda Tertullian, gerçek bir suçlunun davranışlarının tam tersine hareket eden, suçlandığı ve cezalandırıldığı şeyden ötürü mutluluk duyan bir kişinin gerçekten bir suçlu olduğunu söylemenin ne kadar mümkün ve adil olduğunu sormaktadır.¹⁵ Dile getirilen söylemlerde Montanist katı ahlak anlayışının etkili olduğu söylenebilir. Zira Montanizm'e göre vaftiz olduktan sonra dinden dönen kişi için artık kurtuluş söz konusu değildir.¹⁶ Bu noktada Tertullian dönemin en yaygın olgularından biri olan baskı nedeniyle dinden dönme

¹⁵ Tertullian, "Apology", çev. Rudolf Arbesmann vd., *Tertullian Apologetical Works and Minucius Felix Octavius* (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2008), 7-10; Tertullian, "To Scapula", *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000), 213; Tertullian, "To the Nations", *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000), 221-222.

¹⁶ Batuk, "Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm", 61.

meselesini bir anlamda görmezden gelerek hem gerçek bir Hıristiyan'ın nasıl davranması gerektiği mesajını vermekte hem de paganizme karşı Hıristiyan inancının doğruluğunu insanların davranışları üzerinden ispat etmeye çalışmaktadır.

Tertullian'ın bu bağlamda eleştirdiği bir diğer husus Hıristiyanların yargılanma süreciyle ilgilidir. Diğer suçluların kendilerini savunma hakkı varken Hıristiyanların kendilerini aklamak adına konuşmaları yasaklanmıştır. Yargıçların dikkate aldığı tek husus kamusal nefretin tatmin edilmesidir. Sıradan bir suçun ispatlanması için itirafın bile yeterli gelmediğini belirten Tertullian, Hıristiyanlar söz konusu olduğunda suçlu bulunmak için kişinin Hıristiyan olduğunu söylemesiyle suçunun sabit olduğuna kanaat getirildiğini ifade etmektedir. Bu nedenle Hıristiyanlara atfedilen ensest, cinayet, kutsala saygısızlık ve vatana ihanet gibi suçların cezası hiçbir delil aranmadan verilmektedir. Çünkü pagan halkın gözünde bu suçların tamamı Hıristiyan ismi ile özdeşleşmiş durumdadır. Bununla birlikte Hıristiyanların yargılanma süreciyle ilgili dikkat çekici bir durum söz konusudur. Normal şartlarda yargılanan bir kimse suçunu itiraf etmesi için işkenceye maruz bırakılırken; Hıristiyanlar söz konusu olduğunda suçun inkârı için işkence yapılmaktadır. Tertullian bu durumun ortaya çıkardığı paradoksa işaret ederek Romalı yöneticilerin adalet anlayışlarını sorgulamakta, meselenin yalnızca Hıristiyanları dinden dönmeye zorlamak ve atılan çeşitli iftiralarla Hıristiyanlığın yayılmasını engellemek olduğunu ifade etmektedir. Paganların "Hıristiyan" kelimesinden duydukları rahatsızlığa ve bu rahatsızlık nedeniyle hiçbir suçu olmamasına rağmen iman edenlere çeşitli iftiralarda bulunduğu dikkat çeken Tertullian, bir kelimeye karşı rahatsızlığın tek mantıklı açıklamasının o kelimenin kötü bir anlama sahip olması olduğunu belirtmektedir. Ancak bu hususta da paganların nefretinin hiçbir dayanağı bulunmamaktadır. Çünkü Tertullian'ın aktardığına göre Hıristiyanlığa dair en ufak bir bilgisi olmayan paganlar, isimlendirme konusunda da bir yanlış yapmakta ve Hıristiyanlığı *Chrestianus* kelimesi ile tanımlamaktadır. Bu kelime ise köken itibarıyla tatlılık ve iyilikseverlik

gibi anlamlara gelmektedir. Böylece Tertullian hem paganların cehaletini göstermekte hem de Hıristiyanlara yöneltilen nefret ve düşmanlığın hiçbir tutarlı tarafının olmadığını vurgulamaktadır.¹⁷

Tertullian, paganların Hıristiyanlıkla ilgili cehaletine vurgu yaptıktan sonra onları kendi silahlarıyla vurmak adına önemli bir hususa değinir. Buna göre bir tanrının Roma'da kabul edilmesi için senatonun ve imparatorun onayı gerekmektedir. Dolayısıyla Roma tanrıları, insanları tatmin ettikleri ölçüde tanrıdır. Bu ifadelerle paganların inançlarının en başından itibaren temelsiz olduğuna dikkat çeken Tertullian bir adım daha ileri giderek bu bağlam içerisinde Hıristiyanlığı değerlendirmektedir. Onun aktardığına göre İmparator Tiberius (öl. 37) döneminde İsa'nın tanrılığına dair pek çok mucizevi olayın haberi Roma'ya ve imparatora ulaşmıştır. Bu haberler üzerine imparator, İsa'nın tanrılığı konusunu senatoya taşımış ancak bu fikir senato tarafından reddedilmiştir. Buna rağmen imparator, Hıristiyanlara karşı yumuşak davranmış ve onları korumuştur. Benzer yaklaşımlar Vespasianus (öl. 79), Traianus (öl. 117), Hadrianus (öl. 138), Antoninus Pius (öl. 161), Marcus Verus (öl. 169) gibi imparatorlar tarafından da benimsenmiştir. Bu imparatorların dönemlerinde de Hıristiyanlar zorluk yaşamıştır. Ancak büyük çaplı zulümler gerçekleşmemiştir. Tertullian, Hıristiyanlara devlet eliyle zulmeden iki isimden bahsetmektedir. Bunlar İmparator Neron (öl. 68) ve İmparator Domitianus'tur (öl. 96). Hıristiyanlara zulmeden ve zulmetmeyen imparatorları kıyaslayan Tertullian, iki grup arasındaki farka dikkat çekmektedir. Hıristiyanları yok etmeye çalışanlar, Romalılar tarafından da sevilmemekte, çeşitli ahlaksızlıklarla itham edilmekte ve arkalarından kötü konuşulmaktadır. Diğer grupta yer alan imparatorlar ise halkın sevdiği ve daima iyi bir biçimde hatırladığı kişilerdir.¹⁸ Böylece

¹⁷ Tertullian, "To the Nations", 223-226; Tertullian, "Apology", 10-17; Tertullian, "To Scapula", 217.

¹⁸ Tertullian, "Apology", 20-22; Tertullian, "To Scapula", 217.

Tertullian Hıristiyanlığın, Romalıların kendi kriterleri açısından bile kabul edilmesi gereken bir din olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Tertullian, Hıristiyanlara atılan iftiraları da özellikle ele almaktadır. Buna göre atılan iftiraların başında kutsal ayinler için çocukların öldürülüp yenilmesi ve ensest gelmektedir. Bu noktada bir kez daha paganların cehaletine, ön yargısına ve nefretine vurgu yapan Tertullian, bu iftiralarla ilgili hiçbir soruşturmanın yapılmadığını ifade etmekte ve ayinlerini büyük bir gizlilik içerisinde sürdürdüğü söylenen Hıristiyanların bu eylemleri nerede ve ne zaman yaptığını sormaktadır. Bu suçları işleyen kişilerin itirafta bulunmayacağı ve aynı zamanda bu törenlere yalnızca gerçekten iman etmiş kişilerin katılabileceğinin göz önünde bulundurulması gerektiğini söyleyen ve ironik ifadelerle anlatılanların absürtlüğünü dile getiren Tertullian, atılan iftiraların kaynağının dedikodudan başka bir şey olmadığını vurgulamaktadır.¹⁹

Bu bağlamda Romalıların adetlerini inceleyen Tertullian, çocuk kurbanı da dahil olmak üzere pek çok kanlı törenin çeşitli şekillerde pek çok pagan tanrı adına gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Tertullian, kan akıtmanın ve çocuk öldürmenin hiçbir şekilde Hıristiyanlıkla alakası olmadığını vurgulayarak, değil bir insanı öldürmek, ana rahmindekine bile dokunmanın yasak olduğunu belirtmektedir. Çünkü hayatta olan bir bireyi yok etmekle doğacak bir canlıyı öldürmek arasında hiçbir fark yoktur. Tertullian'ın ifadesiyle "Meyve tohumunda halihazırda mevcuttur." Hıristiyanların kan tükettiğini iddiasını da ele alan Tertullian, Yahudi şeriatına atıfla Hıristiyanların kandan ve kan içeren ürünlerden tamamen uzak durduğunu ve hatta paganların Hıristiyanları tespit etmek için bunu bir yöntem olarak kullandıklarını ifade etmektedir.²⁰ Ayrıca ona göre Tanrı'nın kokuya ya da kana ihtiyacı yoktur. Bu tür sunular şeytanların yemeğidir. Dolayısıyla, bilinçli bir şekilde şeytanları reddeden ve onlarla savaşan Hıristiyanların herhangi bir şekilde kan ve kanlı

¹⁹ Tertullian, "Apology", 25-30; Tertullian, "To the Nations", 234-238.

²⁰ Tertullian, "Apology", 30-33.

ritüellerle bağlantılarının bulunmadığı açıktır.²¹ Benzer şekilde ensest için de aynı durum geçerlidir. Oidipus tragedyasına²² atıfta bulunan Tertullian, Romalıların da çocuklarını evlatlık olarak verdiklerinden bahsetmekte ve bu durumun tıpkı Oidipus anlatısında olduğu gibi ne tür sonuçlar doğurabileceğine işaret etmektedir. Buna karşın Hıristiyanlar için ideal yaşamın bekaret üzere olduğuna da dikkat çekmekte ve pek çok Hıristiyan'ın bu şekilde yaşayarak her türlü cinsel eylemden uzak kaldığını belirtmektedir.²³

Hıristiyanlara yöneltilen bir diğer suçlama Roma tanrılarına tapınmamaları ve imparator adına kurban kesmemeleriyle ilgilidir. Tertullian çok açık bir biçimde Romalıların tanrı olarak inandıkları varlıkların hiçbir biçimde var olmadıklarını ve bu nedenle Hıristiyanların herhangi bir şekilde paganların istediği gibi bir tazim ve tapınımında bulunmayacağını ifade etmektedir. Diğer suçlamalarda olduğu gibi bu konuda da Hıristiyanların kendilerini savunma hakkı tanınması gerektiğinin altını çizen Tertullian, paganların tanrı olarak inandıkları varlıkların aslında öyle olmadığını göstermeye çalışmaktadır. Roma tanrılarının çeşit çeşit ve çok sayıda olmasından ötürü hepsini tek tek incelemenin mümkün olmadığını söyleyen Tertullian, iddiasını kanıtlamak adına Roma tanrılarının en eskisi ve diğer tanrıların da kökeni olduğunu ifade ettiği Saturnus'u ele almaktadır. Ona göre Saturnus insandan başka bir şey değildir. Yunan tarihçileri ve eski dönem yazarları bu konuda ortak bir kanaate sahiptir. Yapmış olduğu seferler sonunda

²¹ Tertullian, "To Scapula", 214-215.

²² Kral Oidipus tragedyası, kendi kaderinden kaçmaya çalışan fakat farkında olmadan kaçtığı kaderi gerçekleştiren bir adamın hikayesini anlatmaktadır. Thebai Kralı Oidipus, şehrine gelen laneti kaldırmak için eski kralın katilini bulmaya çalışır. Ancak bu arayışın sonunda yıllar önce dile getirilen bir kehanette olduğu gibi öz babasını öldürür ve bilmeden annesiyle evlenir. Yaşananlar ortaya çıktığında ise annesi intihar eder; Oidipus da kendi gözlerini kör ederek şehirden sürgüne gider. Sophokles - Bedrettin Tuncel, Kral Oidipus (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

²³ Tertullian, "Apology", 34-35; Tertullian, "To the Nations", 257-259.

İtalya'ya gelen Saturnus burada bir medeniyet kurmuştur. Onun tanrı olarak isimlendirilmesinin nedeni ise anne babasının meçhul olmasından ötürü insanlar tarafından "göğün oğlu" olarak adlandırılması ve böylece kendisine tanrısal bir köken atfedilmiş olmasıdır. Nitekim eski halklar arasında bu tür tanımlamalar oldukça yaygındır.²⁴ Bu noktada Tertullian -belki de ne söylediğinin farkında olmadan- şu ifadeleri kullanmaktadır: "Eski çağlarda insanların ne tür davranışlar sergilediklerini geçiyorum. Çünkü hala bugün bile, bir gün önce cenaze töreninde ölü kabul ettikleri kişiyi, ertesi gün tanrı ilan eden kültürlü insanlar mevcuttur."²⁵ Her ne kadar Tertullian burada paganların inançlarını cehalet ve mantıksal tutarsızlıkla eleştirse de bu söylemler doğrudan İsa ile ilgili inançlara uygulanabilecek niteliktedir. Dolayısıyla bu eleştiri yapıldığı ya da aceleci davrandığını söylemek mümkündür.

Tertullian ayrıca insanların tanrılaştırılması inancından ötürü, bu durumun kabul edilmesi halinde tanrı yapan bir yüce tanrı olması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre bu yüce ve adil olan tanrı, iyi yaşamış insanlara tanrı olma imkânı sunmaktadır. Ancak burada bir çelişki söz konusudur. Çünkü Roma tanrıları cinayet, hırsızlık ve ensest başta olmak üzere çok çeşitli ahlaksızlar sergilemektedir. Bununla birlikte hem Yunan hem de Roma toplumu içerisinde erdemli bir şekilde yaşayan onlarca insan olduğuna dikkat çeken Tertullian, tanrı yapan yüce tanrının iyiliğinin ve kudretinin sorgulanması gerektiğini ifade etmektedir.²⁶

Paganların yönelttikleri bir diğer suçlama da Hıristiyanların dünya işleri konusunda faydasız olduklarına dairdir. Bu iddianın da altının boş olduğunu vurgulayan Tertullian, aynı toplumun içinde yaşayıp benzer meşguliyetler içinde bulunurken nasıl oluyor da dünya işleriyle ilgili faydasız olduklarına dair bir söylem ortaya atıldığını sorgulamaktadır. Bu konu üzerine zikredilenlerden anlaşıldığı kadarıyla meselenin arka

²⁴ Tertullian, "To the Nations", 293-296.

²⁵ Tertullian, "Apology", 35-37.

²⁶ Tertullian, "Apology", 38-41; Tertullian, "To the Nations", 286-290, 297-301.

planında dini bir gerilim bulunmaktadır. Hıristiyanlar, pagan bayramlarında toplumun içerisine karışmamakta, pagan tapınaklarına başışta bulunmamakta ve o günlerde alışveriş yapmamaktadır. Bu tavır da paganları rahatsız etmekte ve Hıristiyanları topluma faydasız olmakla suçlamaktadırlar. Buna karşın Tertullian da ormanlarda yaşayan Hint Brahminleri veya gymnosofistleri (çıplak bilgeler) gibi olmadıklarını, paganlarla aynı toplum içinde yaşamak ve aynı işleri yapmakla birlikte yalnızca kendi inançları doğrultusunda hareket ettiklerini ifade etmektedir. Buna rağmen toplumun bir kesimine hiçbir faydaları olmadığını da itiraf etmektedir. Bu kesimin içerisinde yer alan gruplar genelev işletmecileri, suikastçılar, büyücüler, falcılar, kahinler ve müneccimlerdir.²⁷

Tertullian, Hıristiyanların inançlarıyla ilgili söylentilere de cevap vermektedir. Onun aktardığına göre Cornelius Tacitus (öl. 120), uydurma bir hikayeyle Hıristiyanların tanrısının eşek başı şeklinde tasvir edildiğini insanların zihnine yerleştirmiştir. Bu anlatı nedeniyle paganlar Hıristiyanlarla dalga geşmektedir. İlgili rivayetin uydurma olduğuna dikkat çeken Tertullian, hikâyenin doğru olarak kabul edilmesi halinde dahi Romalıların derhal Hıristiyanların tanrısına iman etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü onlar halihazırda köpek veya aslan başlı, keçi boynuzlu vb. çeşitli hayvanlara benzeyen tanrılara tapınmaktadır. İnanç hususunda Hıristiyanlara yöneltilen bir diğer eleştiri haça tapım meselesiyle ilgilidir. Paganlar, Hıristiyanların bir kütük parçasına tapındıklarını düşünerek onları aşağılamaktadır. Tertullian bu hususta da benzer bir şekilde cevap vermektedir. Eğer paganlar, Hıristiyanların haça taptıklarına inanıyorlar ise ortak bir inanca sahip olduklarını kabul etmeleri gerekmektedir. Çünkü onların tapındıkları tanrılar da çeşitli şekillerde oyulmadan ve süslenmeden önce aslında birer haçtılar. Dolayısıyla Hıristiyanlar bu ortak inancın özüne daha yakın bir noktada durmaktadır. Bu bağlamda Tertullian son olarak güneşe tazim konusunu ele almaktadır. Aktardığına göre birtakım paganlar,

²⁷ Tertullian, "Apology", 106-108.

Hıristiyanların güneşe tapındıklarını söylemektedir. Bu durumun gerekçesi olarak Hıristiyanların dua ederken doğuya dönmelerini gösteren yazar, paganların da benzer davranışlarda bulunduğunu hatta paganların başka gök cisimlerine tapındıklarını söyledikleri zamanlarda dahi güneşin doğuşuna yöneldiklerini ifade etmektedir. Benzer şekilde nasıl ki paganlar için kutsal olan Saturnus gününün Yahudilerin Şabatı ile bir alakası yoksa; pazar gününü ibadete ayırmalarının da güneşe tapımla hiçbir bağlantısı olmadığını dile getirmektedir.²⁸

2. Paganizm/Putperestlik Eleştirisi ve Hıristiyanlara Uyarılar

Tertullian için bir Hıristiyan'ın bu hayattaki birincil ve en önemli vazifesi Şeytan'la savaşmaktır. Montanist katı ahlak anlayışının da bu düşünceye eklenmesi sonucunda paganizm ve putperestliğe karşı oldukça sert bir tavır benimsemiştir. Öyle ki, kimi zaman bu katılığı nedeniyle dile getirdiği argümanların hatalı ya da eksik olup olmadığını umursamamıştır. Çünkü onun için önemli olan yegâne husus Şeytan'a karşı zafer kazanmaktır. Aynı şekilde yine bu amaç doğrultusunda toplumsal teamüllere kayıtsız kalmış ve Hıristiyanları kendi zihnindeki ideal tipolojiye yönlendirmeye çalışmıştır.²⁹ Ona göre insanlığın başlıca suçu putperestliktir. Her ne kadar putperestlik tekil bir yapı gibi görünse de bütün günahlar ondan çıkmaktadır. Cinayet, zina, fuhuş, hırsızlık, dolandırıcılık vb. kötülüklerin hepsinin putperestlikle bağlantısı vardır. Bir putperest aynı zamanda bir katildir. Çünkü o yaptığı işle aslında kendini öldürmektedir. Zina ve fuhuş günahlarını işlemektedir. Çünkü gerçek Tanrı'yı bırakarak sahte ilahlara yönelmekte ve böylece hakikate karşı zina işlemektedir. O kişi bir dolandırıcıdır. Çünkü adil davranmamakta ve gerçek Tanrı'ya hak ettiği şekilde tazim göstermemektedir. Tertullian'ın putperestliğin kapsamını böylesine geniş tutmasının nedeni Dağ Vaazı olarak bilinen pasajda yer alan ifadelerdir. İsa'nın "*Ama ben size diyorum ki, bir kadına şehvetle bakan her adam, yüreğinde*

²⁸ Tertullian, "Apology", 49-52; Tertullian, "To the Nations", 250-253.

²⁹ Chadwick, *The Early Church*, 92.

o kadınla zina etmiş olur."³⁰ söyleminden hareket eden Tertullian, putperestliğin yalnızca buhur yakma, kurban kesme gibi eylemlerde değil çok daha gizli bir biçimde hayatın her alanında varlığını sürdürebildiğini ifade etmektedir. Zira putperestlik yapmak için puta ihtiyaç yoktur. Heykel ve resim gibi zanaatlar Şeytan tarafından insana öğretilmeden önce de putperestlik -bu şekilde anılmamakla birlikte- bu dünyada varlığını sürdürmüştür.³¹

Tertullian'ın çeşitli zanaatların öğretimiyle ilgili verdiği bilginin kaynağı Enok Kitabı'dır.³² Ancak Enok Kitabı'nda bu bilgileri öğreten kişi Şeytan değil düşmüş meleklerin liderleridir. Düşen 200 meleğin başında bulunan 19 lider madencilik, silah üretimi, ziraat, büyü, makyaj, takı vb. süs eşyalarının yapımı ve astroloji hakkında bilgiler öğretmiştir. Bu bilgiler nedeniyle de insanlık yoldan çıkmış ve kötülük dünyaya hâkim olmuştur.³³ Burada Tertullian'ın düşmüş melekler anlatısını göz ardı ederek Şeytan üzerine odaklanmasının nedeni, Enok Kitabı'nda yer alan anlatıda meleklerin düşüşüne neden olan "insanlar arasından eş seçme" fikrinin kesin bir karara bağlanmasını sağlayan ve meleklerin lideri olarak zikredilen Semyaza figürüdür. Tertullian'ın Semyaza ile Şeytan'ı özdeşleştirmiş olması muhtemeldir. Zira Kutsal Kitap'ta tarihin başlangıcından beri insana düşmanlık eden varlık olarak Şeytan gösterilmektedir.

Tertullian, putperestlik konusundaki bakış açısına uygun olarak put imal etmekle putperestlik yapmak arasında hiçbir fark olmadığını, ikisinin de aynı günahı ve cezayı doğurduğunu vurgulamaktadır. Normal şartlar altında düşünüldüğünde malumun ilamı sayılabilecek bir çıkarımın

³⁰ *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2017) Mat.5:28.

³¹ Tertullian, "On Idolatry", *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000), 115-118.

³² Tertullian, "On Idolatry", 119.

³³ *Peygamber Enok'un Kitabı*, çev. Günyüz Keskin (İstanbul: Hermes Yayınları, 2017), 32-35.

neden zikredildiği sorgulanabilir. Ancak yazarın aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla o dönemde put imal etmeyi sürdüren Hıristiyanlar mevcuttur. Bu kişiler geçinmek için başka bir imkanlarının olmadığını söylemekte ve aynı zamanda Pavlus'un mektubunda yer alan "*Herkes ne durumda çağrıldıysa, o durumda kalsın.*"³⁴ cümlesine atıfla kendilerini savunmaktadır. Böyle bir savunmanın asla kabul edilemeyeceğini belirten Tertullian, bu durumda hırsızların, haydutların ve iman etmeden önce her türlü kötülüğü yapan kişinin de aynı hal üzere hayatını devam ettirmesinin mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Putları yalnızca imal ettiklerini ancak onlara tapmadıklarını söyleyenlere karşı Tertullian put yapan kişinin emeğini, alın terini, maharetini, ruhunu putların yolunda harcadığını ve adeta bir pagan rahibi gibi davrandığını belirterek aslında kendi kurtuluşunu sahte ilahlara sunduğunu söylemektedir. Bu noktada tarihsel açıdan önemli bir bilgi de vererek put imalatçısı bazı kişilerin kilise içinde görevlere getirildiğini söylemekte ve bu durumdan yakınmaktadır. Ayrıca yalnızca put yapımının değil aynı zamanda herhangi bir putun ya da pagan tapınağının süslenmesiyle ilgili hizmet vermenin de putperestlikle eş olduğuna değinilerek bu tür el zanaatlarıyla geçimini sağlayan kişilere pagan unsurlara hiçbir şekilde bulaşmamaları öğütlenmektedir.³⁵ Bu vesileyle Tertullian, Roma dininin merkezindeki unsurların aslında birer ticari meta olduğunu göstermekte ve bir anlamda paganizmi aşılamaktadır.³⁶

Tertullian'ın putperestlikle bağlantı kurduğu başka meslek grupları da bulunmaktadır. Bunların başında müneccimler gelmektedir. Yıldızlara bakarak kehanette bulunmak doğrudan pagan inancıyla alakalıdır.³⁷ Tıpkı putların yapımı gibi bu zanaat da Şeytan ve düşmüş melekler tarafından

³⁴ 1Ko.7:20.

³⁵ Tertullian, "On Idolatry", 119-126.

³⁶ Mark S. Burrows, "Christianity in the Roman Forum: Tertullian and the Apologetic Use of History", *Vigiliae Christianae* 42/3 (1988), 221-222.

³⁷ Talha Fortacı, "Tertullian ve Origen'e Göre Astrolojinin Meşruiyeti Sorunu", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 300.

insanlara öğretilmiştir. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Hıristiyanlar arasında astrolojiyle ilgilenen kişiler bulunmakta ve bu kişiler kendilerini savunmak için Matta İncili'nde yer alan Doğu'dan gelen üç magi anlatsını aktarmaktadır. Tertullian ise astrolojinin yalnızca Mesih için olduğunu, Mesih'in doğumunun ardından yıldızlara bakarak bir kişinin doğumunun ve hayatının yorumlanmasının kesinlikle yasaklandığını ifade etmektedir. Putperestlikle bağlantılı olan bir diğer meslek grubu öğretmenler ve edebiyatçılardır. Okullarda verilen eğitimin ve okutulan kitapların merkezinde pagan tanrılarının bulunması nedeniyle bir Hıristiyan'ın öğretmenlik yapması mümkün değildir. Çünkü bunu yaparken pagan tanrılarını zikretmesi, çeşitli ilahiler ve şiirlerde onları yüceltmesi kaçınılmazdır.³⁸ Tertullian'ın bu yaklaşımı Kilise tarafından benimsenmiş ve eğitim maksadıyla olsa dahi pagan şairlerin metinlerinin kullanımı yasaklanmıştır. Papalık tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan Papa I. Gregorius (öl. 604), dönemin Galya Piskoposu Desiderius'u (öl. 607) gramer öğretmek için öğrencilere şiir okuduğu gerekçesiyle azarlamış ve aynı ağızla hem İsa'yı hem de Iuppiter'i (Jüpiter) övmenin küfürden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.³⁹ Bununla birlikte belirtilmelidir ki Orta Çağ'da Batı manastırlarının⁴⁰ kütüphanelerinde Greko-Romen kültüre ait metinlerin varlığı bilinmektedir. Belirli bağlamlar ve koşullar altında bu metinlerin kullanımı söz konusu olmuştur.⁴¹

³⁸ Tertullian, "On Idolatry", 127-130.

³⁹ Papa I. Gregorius'un söylemlerinde dönemin kaotik şartlarının etkisi olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Avrupa'da yaşanan dini ve siyasi çatışma ortamı nedeniyle Gregorius'un muhafazakâr bir refleks göstererek Hıristiyan cemaat içerisinde her anlamda birliktelik sağlamak maksadıyla bu tür bir tavır sergilemiş olması da muhtemeldir. Mustafa Furkan Dinleyici, *Orta Çağ Papalığının Mimarı Gregorius Magnus* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2023), 28.

⁴⁰ Orta Çağ Batı manastırcılığı hakkında detaylı bilgi için bk. Yasin Güzeldal, *Regula: Orta Çağ Hıristiyan Manastır Yaşamının Kaynakları* (Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2025).

⁴¹ Yasin Güzeldal, "Orta Çağ Batı Hıristiyan Manastırlarında (6-12. yy.) Manevi Okuma Kültürü: Lectio Divina", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2022), 259-261.

Bu bağlamda zikredilen bir diğer meslek grubu da tüccarlardır. Her şeyden önce ticaretin dünya malı kazanmak amacıyla yapıldığına ve bir tür açgözlülük olduğuna işaret eden Tertullian, ticareti yapılan malın herhangi bir şekilde pagan tapınaklarına veya putlara hizmet için kullanılması halinde, o tüccarın da kaçınılmaz olarak putların hizmetkârı haline geleceğini ifade etmektedir. Kişinin Hıristiyan olmadan önce ya da halihazırda Hıristiyan iken böyle bir işe başlamasının önemi yoktur. Tertullian'a göre böyle bir kişinin Kilise ile bağlantısının bulunması söz konusu değildir. Bu noktada son olarak İncillerde havarilerin mesleklerini terk edip İsa'yı takip ettikleri ve İsa'nın öğrencilerine dünyevî sıkıntılar çekeceklerine dair söylemde bulunduğu pasajlar⁴² aktarılarak bir Hıristiyan'ın imanı uğrunda geçim sıkıntısı dahil olmak üzere pek çok problemi göğüslemesi gerektiği mesajı verilmektedir.⁴³

Askerlik mesleği de Tertullian'ın nazarında putperestlikle bağlantılıdır. Çünkü bir kişinin canını aynı anda hem Tanrı'ya hem de tanrısal bir varlık olarak kabul edilen Caesar'a sunması mümkün değildir. Ayrıca İsa, kendisini yakalamak için gelen askerlere karşı silahlanılmasını yasaklamıştır. Dolayısıyla bir Hıristiyan'ın eline kılıç alarak savaşması ve Caesar'a hizmet etmesi söz konusu olamaz.⁴⁴ Askerlik meselesinin Tertullian'ın zihninde önemli bir yer kapladığı rahatlıkla söylenebilir. Zira bu konuda özel bir çalışma yaparak *De Corona Militis* (Asker Tacı Üzerine) adlı müstakil bir eser kaleme almıştır. Kitabın girişinde aktarılan bir hikâyeye göre yakın bir zamanda ordugâhta askerlere bahşiş dağıtılacağı sırada askerler adet olduğu üzere başlarında bir defne tacıyla meydanda toplanmıştır. Askerlerden biri ise bu tacı başına takmak yerine elinde tutmaktadır. Düzeni bozan bu asker sorguya çekilerek neden böyle yaptığı sorulduğunda "Çünkü ben Hıristiyanım" cevabını vererek üniformasını çıkarmış, kılıcını ve defne tacı yere bırakmıştır. Şehitlik umuduyla söylediğinin arkasında duran ve zindana atılan bu askeri öven

⁴² Mat.16:24; Mar.8:34; Luk.9:23; 14:27.

⁴³ Tertullian, "On Idolatry", 131-134.

⁴⁴ Tertullian, "On Idolatry", 146.

Tertullian, diğer Hıristiyan askerlerin bu durumdan rahatsız olduğunu ifade etmektedir. Bu rahatsızlığın iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, Hıristiyanların ordu düzeni için bir problem haline gelmesi ihtimalidir. İkinci ve esas gerekçe ise bu askerlerin, tacı takmayan asker gibi imanlarının gereğini yerine getirmemeleri nedeniyle hissettikleri suçluluk duygusudur. Tertullian da eserinde bu hikâye üzerinden, tacını bırakan askeri eleştirenlere cevap vermekte ve askerlik meselesini ele almaktadır.⁴⁵

Eserin büyük kısmında Greko-Romen kültür ve edebiyatından getirdiği örnekler, Kutsal Kitap'tan yaptığı alıntılar ve çeşitli akli çıkarımlarla doğrudan taçla ilgili konuşan Tertullian, tacın hem köken hem de o dönemdeki kullanımı itibarıyla paganizmle ilişkisi olduğunu belirtmekte ve hiçbir Hıristiyan'ın bu tacı takmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Bununla birlikte taç meselesi askerlik söz konusu olduğunda çok küçük ve detay bir konudur. Çünkü ordugâhlarda paganizmle ilgili olan tek unsur taç değildir. Ordunun zafer kazanması için pek çok tanrıya kurban kesilmekte ve sunular sunulmaktadır. Tıpkı bir pagan asker gibi bu törenlere katılmak net bir biçimde imanın inkârı anlamına gelmektedir. Sessizliğini korumak şartıyla orada yer almak da kişinin imanını kurtarmak için yeterli değildir. Bununla birlikte bir Hıristiyan'ın asker olmamasını imkânsız hale getiren en temel husus İncillerde İsa'ya atfedilen sözlerdir.⁴⁶ Tertullian'a göre İsa, savaşmayı ve kılıç kullanmayı yasaklamıştır. Bunu görmezden gelerek asker olan bir kişinin iman sahibi olması mümkün değildir. İmparatorluğun yaptığı takibatlardan kaçarak kendini gizlemek için asker olmak ise başlı başına garabettir. Çünkü böyle yapan bir kişi şehitliği küçümsemekte ve İsa'nın yolundan ayrılmaktadır.⁴⁷ Nitekim daha en başından putperestliğin yasaklanmasının nedeni Tanrı'nın Hıristiyanlar için şehitlik mertebesine

⁴⁵ Tertullian, "The Chaplet", *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000), 190-191.

⁴⁶ Mat.26: 52-53; Luk.22:47-52; Yu.18:10-12.

⁴⁷ Tertullian, "The Chaplet", 203-206.

zemin hazırlamasıdır. O, inananların bu yüce makama erişebilmesi adına putperestliği yasaklamıştır.⁴⁸

Görüldüğü üzere Tertullian'ın askerlik mesleğine bakışı yalnızca Yeni Ahit'te yer alan ifadeler üzerinden şekillenmemektedir. Roma ordusunun merkezinde bulunan pagan dini ve bununla bağlantılı olan ritüeller, onun askerliğe bakışını belirleyen oldukça önemli bir faktördür.⁴⁹ Ayrıca dönemin şartları içerisinde Hıristiyanların baskı ve takibata maruz kaldığı göz önüne alınırsa, Tertullian'ın paganizmle ilişkili gördüğü diğer mesleklerin yanı sıra askerliğe karşı özel bir hassasiyet geliştirmiş olduğu da düşünülebilir. Bu bağlamda bir kez daha ifade edilmelidir ki şehitlik meselesi Tertullian için son derece önemlidir. Öyle ki bu konuda müstakil bir eser (*Ad Martyras*) kaleme almış ve çeşitli eserlerinde de yeri geldikçe şehitlik makamının yüceliğine vurgu yapmıştır. Onun görüşleri başta Cyprianus olmak üzere Latin teologları etkilemiş ve Roma Kilisesi'nin meseleye yaklaşımında etkin bir rol oynamıştır.⁵⁰ Her ne kadar Tertullian'ın şehitlikle ilgili söylemleri Kilise içerisinde etkin olsa da askerliğe yönelik tutumu konusunda aynı durum geçerli değildir. Erken dönem Kilise'de askerlik meselesiyle ilgili farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Nitekim IV. yüzyılın başlarından itibaren imparatorluğun Hıristiyanlığa bakışının değişmesiyle her alanda olduğu gibi askerlikle ilgili yaklaşımda da dönüşüm meydana gelmiştir. Dolayısıyla

⁴⁸ Tertullian, "Scorpiace", *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000), 1404.

⁴⁹ Dursun Ali Aykıt, "'Sağ Yanağına Tokat Atmayı' Düşünene Haklı Savaş Aç", *Milel ve Nihal* 6/2 (2009), 305; Stephen Gero, "Miles Gloriosus: The Christian and Military Service According to Tertullian", *Church History* 39/3 (1970), 294-296.

⁵⁰ Jonathan Koscheski, "The Earliest Christian War: Second- and Third-Century Martyrdom and the Creation of Cosmic Warriors", *Journal of Religious Ethics* 39/1 (2011), 111-121.

Tertullian'ın bu konudaki görüşlerinin Kilise için mutlak olmadığı unutulmamalıdır.⁵¹

Tertullian'ın eleştirdiği hususlardan bir diğeri de paganların tanrılarına karşı tutumlarıyla ilgilidir. Tanrılarına karşı saygısızlık yaptıkları gerekçesiyle Hıristiyanları suçlayanların, esas saygısızlığı yapan kişiler olduğunu ifade etmektedir. Ona göre her şeyden önce bir tanrının tercih edilerek diğerlerinin göz ardı edilmesi başlı başına bir saygısızlıktır. Çünkü göz ardı edilen varlıklar da tabiatları itibarıyla tapınılmaya layıktır. Buradan hareketle Tertullian, paganların aslında tanrılarına karşı herhangi bir korku ya da saygı duymadıklarını belirtmektedir. Özellikle Lares'in⁵² ticari bir mal gibi alınıp satılması yahut deforme olması nedeniyle dönüştürülerek sıradan bir eşya gibi kullanılması bu duruma önemli bir örnek teşkil etmektedir. Benzer bir durum doğrudan devlet tarafından da gerçekleştirilmektedir. Tertullian tapınak alanlarının imtiyazının satılması, ibadethanelere girişin ve dini meselelerle ilgili bilgiler için ücret talep edilmesi gibi durumları gerekçe göstererek paganların tavrının bireysel değil toplumsal olduğuna işaret etmektedir. Saygısızlığın boyutunun bir başka göstergesi de Romalılar için önemli bir yere sahip olan tiyatro oyunlarıdır. Bu oyunlarda tanrılar çeşitli haller içine sokulmakta ve onlarla alay edilmektedir. Ahlaksızlıklara konu olmuş isimlerin senatonun onayıyla panteona alınarak Roma'nın büyük tanrılarının yanında tapınıldığını da belirten

⁵¹ Álex Corona Encinas, "«Si ratione lex constat». Natural law and Christian Views on Military Service in Tertullian's De Corona Militis", *Vergentis. Revista de Investigación de la Cátedra Internacional conjunta Inocencio III* 18 (2024), 32-34.

⁵² Roma dininin temelini oluşturan Latium köylü dininin aile kültü, ailenin yaşadığı eve ve evin huzurunu sağlayan koruyucu tanrılara odaklanmıştır. Ev ailenin tapınağı, *Vesta* aile ocağının temsilcisidir. *Penates* kilerin koruyucusu, *Ianus* evin kapısının bekçisi, *Lares* ailenin sürekliliğini sağlayan, *Genius* ailenin kutsal gücünü simgeleyen tanrılar olarak, ev tanrılarının en önemli işleve sahip olanlarıdır. Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 20.

Tertullian, Simon Magus'un⁵³ da bu kişilerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴ Yunan ve Roma mitolojisiyle ilgili ciddi bir bilgi birikimine sahip olduğu anlaşılan Tertullian, çeşitli mitlerdeki anlatılara atıfta bulunarak pagan tanrılarının ahlaksızlıklarına ve zaaflarına dikkat çektikten sonra filozofların da benzer bir tutuma sahip olduğunu ifade etmektedir. Onun aktardığına göre Sokrates, pagan tanrılarını küçümsemek adına bir meşe, bir keçi ve bir köpek üzerine yemin edinmeyi adet edinmiş ve bu nedenle de ölüme mahkûm edilmiştir.⁵⁵

Sokrates'e yapılan bu atıf nedeniyle Tertullian'ın onu sevdiği ya da paganlara kıyasla daha doğru gördüğü düşünülebilir. Ancak böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü Tertullian'ın ifade ettiğine göre Sokrates çocukluğundan itibaren bir daemon (kötücül ruh) tarafından yönetilmektedir. Tertullian'ın aktardığına göre filozofların ve şairlerin bu kötücül ruhlarla bağlantısı bulunmaktadır. Tıpkı melekler gibi kanatları olan bu kötücül ruhlar istedikleri anda istedikleri yerde olma özelliğine sahiptirler. Sahip oldukları olağanüstü özellikler sayesinde göksel alemde konuşulan ilahi bilgileri gizlice dinlemek suretiyle çalarak insanlara aktarmakta ve kendilerini gerçek tanrı gibi göstermektedirler. Aynı şekilde önce insanları hasta edip arkasından onları iyileştirerek insanların gözlerini boyamakta ve onları doğru yoldan uzaklaştırmaktadırlar. Bu ruhların en çok keyif aldığı şey de tam olarak budur. Ayrıca pagan inancının ve putperestliğin arkasındaki temel etken de bu kötücül ruhların gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerdir.⁵⁶ Paganların tanrı olarak inandıkları varlıklar da bu ruhlardan başkası değildir. Bu noktada Tertullian söylediklerini bir adım daha ileri götürerek Hıristiyan inancının üstünlüğünü kanıtlamak adına bir test yapılmasını teklif etmektedir. Buna göre pagan tanrılardan birinin ruhunu taşıdığını iddia eden, kehanetlerde bulunan ve mucizeler gösteren bir kimse, Tertullian'ın iddiasına göre bir

⁵³ Elçilerin İşleri 8:9-24.

⁵⁴ Tertullian, "Apology", 43-45, 47-49.

⁵⁵ Tertullian, "Apology", 45-47.

⁵⁶ Tertullian, "Apology", 68-71.

Hıristiyan ile karşı karşıya geldiğinde bütün gücünü yitirecektir. Çünkü o kişiyi kontrol eden kötü ruh, Hıristiyan imanının karşısında zayıf kalacak, Mesih'in üstünlüğünü kabul edecek ve o kişiyi terk edecektir.⁵⁷ Bu bağlamda bir kez daha paganların tanrı olarak inandıkları varlıkların hiçbir uluhiyetinin olmadığını vurgulayan Tertullian, Hıristiyanlara yöneltilen vatana ihanet suçlamalarının doğrudan boşa çıktığını ifade etmektedir. Çünkü olmayan bir dine zarar vermek veya olmayan bir tanrıya saygısızlık yapmak mümkün değildir.⁵⁸

Tertullian'ın paganları eleştirdiği bir diğer mesele imparatorluk kültürü ile ilgilidir. Tanrılarla birlikte imparatora da kurban kesen paganların, imparatora Iuppiter'den daha fazla saygı duyduklarını ve ondan daha fazla korktuklarını ifade etmektedir. Bu durum Tertullian'a göre normaldir. Çünkü insanlar ölüden ziyade diriden korkmaya daha fazla meyillidir. Böylece bir kez daha paganların dinsizlikleri ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Bu noktada Tertullian bir başka hususa da dikkat çekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Roma'da bir tanrının kabul edilmesi imparatorun iznine bağlıdır. Ayrıca tanrılar için inşa edilen tapınaklar ve sunaklar da imparatorun izni ve maddi desteği sayesinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla mevcudiyetleri dahi bir insanın iznine bağlı olan varlıkların, imparatorluk bahşettiğine ya da adaklar sayesinde imparatorluğu koruduklarını düşünmek hiçbir şekilde makul değildir. Böylece bir kez daha Hıristiyanlığa yöneltilen "devlete zarar verme" suçu ortadan kalkmaktadır.⁶⁰

Bu bağlamda Tertullian'ın dile getirdiği en dikkat çekici söylem, Hıristiyanların aslında imparatora paganlardan daha bağlı olduğu iddiasıdır. Bu konuda onun ifadeleri şu şekildedir: "Biz, imparatorlarımızın tümü için durmaksızın dua ederiz. Uzun ömür,

⁵⁷ Tertullian, "Apology", 71-75.

⁵⁸ Tertullian, "Apology", 82-83.

⁵⁹ Tertullian, "To the Nations", 246.

⁶⁰ Tertullian, "Apology", 83-85.

imparatorluk için güvenlik, hanedan için korunma, yiğit ordular, sadık bir senato, faziletli bir halk, dünyanın huzur içinde olması; bir imparatorun hem insan hem de Caesar olarak isteyebileceği her şeyi dileriz." Bu ifadelerin ardından imparator için paganların sunmuş olduğu tütsü, şarap, kan vb. çeşitli sunuların değersizliğine işaret eden Tertullian, gerçek Tanrı'ya samimi bir şekilde imparatorluğun selameti için dua eden Hıristiyanlara zulmederek onları öldürmekle, Roma'ya en büyük kötülüğü paganların yaptığını dile getirmektedir. Bu hususta Hıristiyanların samimi olmadığı yönündeki eleştirilere de Kutsal Kitap'tan alıntılar⁶¹ yaparak cevap vermektedir. Hıristiyanların, Roma İmparatorluğu için dua etmesinin bir başka sebebi daha bulunmaktadır. Tertullian'ın ifadesine göre yakın bir zamanda gerçekleşecek olan kıyamet Roma İmparatorluğu'nun varlığı sayesinde ertelenmektedir. Hıristiyanlar da kıyametin dehşetinden sakınmak adına imparatorluğun uzun ömürlü olması için dua etmektedirler.⁶² Bu konuyla bağlantılı olarak Tertullian'ın cevap verdiği bir diğer mesele de imparatorlukta gerçekleşen felaketlerin nedeninin Hıristiyanlar olduğu iddiasıdır. Buna göre yaşanan her türlü kötülükte Hıristiyanlar suçlanmakta ve halk sokaklara dökülerek Hıristiyanların aslanlara atılmasını istemektedir. Bu iddianın hiçbir tutar tarafı olmadığını belirten Tertullian, Hıristiyanlık tarih sahnesine çıkmadan önce de onlarca felaket gerçekleştiğini dile getirmektedir. Bir neden aranması gerekiyorsa da bu nedenin gerçek Tanrı'ya itaatsizlik olduğunu ifade ederek devletin başına gelen problemlerin kaynağı olarak paganları göstermektedir. Bununla birlikte, Tertullian'a göre, geçmişe kıyasla imparatorlukta bu tür felaketler nicelik açısından çok daha az, nitelik açısından çok daha zayıf bir şekilde gerçekleşmektedir. Çünkü artık imparatorluğun selameti için gerçek Tanrı'ya dualar eden Hıristiyanlar mevcuttur.⁶³

⁶¹ Mat.5:43-48.

⁶² Tertullian, "Apology", 85-88; Tertullian, "To Scapula", 214.

⁶³ Tertullian, "To the Nations", 241-242; Tertullian, "Apology", 102-105.

Tertullian'ın paganizm ve putperestlikle bağlantılı gördüğü ve ele almak zorunda hissettiği bir başka mesele de imparatorluk içerisinde gerçekleştirilen tiyatrolar, oyunlar, eğlenceler ve çeşitli bayramlardır. Bu etkinliklerin Roma tanrıları adına gerçekleştirildiği bilinen bir olgudur.⁶⁴ Ancak burada Tertullian'ı rahatsız eden durum Hıristiyanların da bu eğlencelere paganlarla birlikte katılmasıdır. Tertullian'a göre her şeyden önce Hıristiyanların kendilerini dünyevî eğlencelerden uzak tutması gerekmektedir. Bu eğlencelere katılmayı âdet edinen Hıristiyanlar ise dayanak olarak Pavlus'un "*Ne yapıp yapıp bazılarını kurtarmak için herkesle her şey oldum.*"⁶⁵ ifadelerini göstermekte ve Kutsal Kitap'ın neresinde oyunları izlemenin doğrudan yasaklandığını sorgulamaktadırlar.⁶⁶ Buna karşılık Tertullian, Pavlus'un hiçbir zaman putperestle putperest olmadığını, putperestlerle birlikte ölmeye değil yaşamaya izin verildiğini ve Yahudi bayramları bile geride bırakılmışken pagan bayramlarına ve eğlencelerine ortaklık etmenin hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini dile getirmektedir. Kutsal Kitap'ta bu emrin nerede geçtiğiyle ilgili olarak da doğrudan bir hükmün bulunmadığını açıkça itiraf etmekle birlikte "*Ne mutlu o insana ki, kötülerin öğüdüyle yürümez, günahkârların yolunda durmaz, alaycılarının arasında oturmaz.*"⁶⁷ ifadelerine işaret etmektedir. Tertullian, her ne kadar burada Yahudilerden bahsediliyor olsa da birkaç Yahudi hakkında bunu söyleyen Tanrı'nın büyük bir putperest grubu için ne tür ifadeler kullanabileceğinin tahayyül edilmesini istemekte ve Davud'un dilinden dökülenlerin putperestlerin oyunlarına son derece uygun olduğunu belirtmektedir. Zira özel bir emir ya da uyarı, içerdiği ilke

⁶⁴ Tertullian, "The Shows", *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000), 161-165.

⁶⁵ 1Ko.9:22.

⁶⁶ Tertullian, "On Idolatry", 135-137; Tertullian, "The Shows", 159.

⁶⁷ Mez.1:1.

bakımından geneli de kapsamaktadır. Dolayısıyla Yahudiler için söylenen sözler diğer milletler için de geçerlidir.⁶⁸

Bununla birlikte her türlü dünyevî tutku ve heyecan Hıristiyanlara yasaklanmıştır. Çünkü Tanrı, Kutsal Ruh ile sakin, yumuşak, sessiz ve barışçıl bir biçimde iletişim kurulmasını emretmektedir. Bu oyunlarda ise rekabetten doğan öfke, acı, şiddet ve keder bulunmaktadır. Bu ortama giren kişinin imanı ne kadar sağlam olursa olsun, etkilenmemesi mümkün değildir. Dolayısıyla bir Hıristiyan'ın Tanrı'nın emrini çiğnememek adına bu oyunlardan ve eğlencelerden mutlaka uzak durması gereklidir.⁶⁹ Ayrıca toplumdandan dışlanmamak adına bu etkinliklere katılmak da geçerli bir neden değildir. Çünkü bu durum, kişinin Hıristiyan olmaktan ötürü utandığı ve çekindiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kişi imanı yerine dünya hayatını tercih etmiş olmaktadır. Bu noktada Tertullian meselenin kapsamını biraz daha genişleterek dikkat edilmesi gereken hususun yalnızca bayramlar ve eğlencelerle sınırlı olmadığını, kapılara ve binalara yapılan süslemelere kadar pek çok alan dahil olmak üzere paganlara benzememek gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü yaygın olarak bilinmese dahi paganların bu tür davranışlarının arkasında mutlaka bir tanrıyla ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle bir Hıristiyan'ın hayatın her sahasında paganlarla ortak hareket etmekten uzak durması gereklidir.⁷⁰ Onun bu konudaki hassasiyetini *De Oratione* (Dua Üzerine) adlı eserinde de görmek mümkündür. Eserin bir bölümünde duanın ardından oturulup oturulamayacağı meselesi gündeme getirilmektedir. Tertullian'a göre oturmak kesinlikle yasaktır. Çünkü paganlar da putlarına tapındıktan sonra böyle yapmaktadır. Ayrıca bu büyük bir saygısızlıktır. Zira duanın bitiminde oturmak, Tanrı'nın huzurundayken duadan yorulmanın bir göstergesi ve şikayettir.⁷¹ Tüm bu söylemler yüzyıllar boyunca etkili

⁶⁸ Tertullian, "On Idolatry", 137; Tertullian, "The Shows", 159.

⁶⁹ Tertullian, "The Shows", 173-174.

⁷⁰ Tertullian, "On Idolatry", 139-140; Tertullian, "The Shows", 185.

⁷¹ Tertullian, "On Prayer", *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library,

olarak Katolik Kilisesi'nin tiyatro ve sahne gösterilerine yönelik bakışını belirlemiş ve bu konuyla ilgili Kilise Hukuku'nun (Canon Law) temellerini atmıştır.⁷² Başta oyunlar, eğlenceler ve belli meslek grupları olmak üzere dünya hayatına dair hususlarda Tertullian'ın "kimileri şöyle diyerek kendini savunmakta" gibi ifadelerle Hıristiyanlara yönelik söylemlerde bulunması ilk yüzyıllardan itibaren Hıristiyanlığın Romalılaşma eğilimini çok net bir biçimde göstermektedir. Genel itibarıyla bu eğilimin Milan Fermanı (313) ve İznik Konsili (325) sonrasında gerçekleştiği düşünülmektedir. Ancak Tertullian'ın metinlerinde yer alan eleştiriler, Hıristiyanların II. yüzyılda dahi Romalı bir hayat tarzını benimsemeye yatkın olduğunu göstermektedir. Ancak bu, oldukça anlaşılabilir bir durumdur. Zira bu insanlar halihazırda Roma İmparatorluğu içerisinde yaşayan Gentile kökenli kişilerdir. Dolayısıyla bu tür bir eğilim içerisinde olmaları normaldir. Tertullian'ın bu konudaki hassasiyetinin arka planında ise Kartacalı oluşunun ve Montanist katı ahlakçı bir anlayışı benimsemenin etkisinin olduğu söylenebilir.

Her ne kadar Tertullian, eserlerinde genel itibarıyla Hıristiyanlara yöneltilen suçlamalar ve yargılama süreçleriyle ilgili makul bir tavır benimseyip, meseleleri çeşitli alanlardan örnekler ve aklî çıkarımlar yoluyla ele alarak çözüme kavuşturmaya gayret etse de⁷³ kimi zaman tehditkâr bir üslup da kullanmaktadır. Afrika Proconsülü Scapula'ya (öl. ?) yazdığı metin bu durumun güzel bir örneğidir. Burada Tertullian öncelikle Hıristiyanlara zulmeden kişilerin başlarına gelen bireysel ve toplu felaketlerle ilgili örnekler vermekte arkasından şu ifadelerle Scapula'yı uyarmaktadır:

"Korkusuz olan bizler, sizi korkutmaya çalışmıyoruz; fakat mümkünse tüm insanları Tanrı ile savaşmamaları konusunda uyararak kurtarmak istiyoruz. Siz, görevinizin gereklerini yerine getirebilir ve yine de insanlığın taleplerini hatırlayabilirsiniz; başka hiçbir gerekçe olmasa

2000), 1518.

⁷² Power, "Tertullian: Father of Clerical Animosity toward the Theatre", 47-50.

⁷³ Tertullian, "To the Nations", 265-266.

bile kendiniz de cezaya maruz kalabileceğiniz için (bunu yapmanız gerekir.)”⁷⁴

Görüldüğü üzere Tertullian paganlara hitap ederken pek çok meseleyle ilgili çeşitli argümanlar öne sunmakta ve bu şekilde Hıristiyan inancını savunmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, dile getirdiği hususların paganların inatçılığı nedeniyle bir anlam ifade etmeyeceğini düşünerek *De Testimonio Animae* (Ruhun Tanıklığı Üzerine) adlı müstakil bir eser kaleme almıştır. Bu eserde amacı, Tanrı tarafından yaratılan insan ruhunun tabiatı itibarıyla O'na iman etmeye yatkın olduğunu göstermektir. Bu nedenle Tertullian, diğer eserlerinde ortaya koyduğu argümanları bir kenara bırakarak yalnızca ruhun tanıklığına başvuracağını ifade etmektedir. Ancak bu şahitliğin gerçekleştirilebilmesi için ruhun okullar, akademiler ve kütüphanelerde eğitilerek şekillendirilmemiş olması gerekmektedir. Yalnızca saflığını koruyan bir ruhun bunu başarabilmesi mümkündür. Koymuş olduğu bu kriter nedeniyle daha en baştan Greko-Romen kültürü saf dışı bırakan ve bu nedenle eleştirileceğinin farkında olan Tertullian, adeta şartları eşitlemek adına yaratılış bakımından insan ruhunun Hıristiyan olmadığını, Hıristiyan olmanın bilinçli bir tercih sonucu meydana geldiğini belirtmekte ve Hıristiyanlar için bir yabancı olmasına rağmen ruhun tanıklığına başvuracağını dile getirmektedir.⁷⁵

Bu bağlamda dile getirilen hususlar genel itibarıyla paganların gündelik hayatlarında kullandıkları ifadeler ve Hıristiyanlarla aralarındaki benzerlikler üzerinedir. Örneğin yüzlerce tanrıya sahip olmalarına rağmen paganlar sıklıkla “Tanrı” kelimesini kullanmaktadır. “Tanrı dilerse”, “Tanrı seni kutsasın”, “Tanrı iyidir”, “Tanrı her şeyi görür”, “Seni Tanrı’ya emanet ederim”, “Tanrı aramızda hüküm verecek”, “Tanrı karşılığını versin” gibi ifadeler Tertullian’a göre ruhun yaratılışına

⁷⁴ Tertullian, “To Scapula”, 216-217.

⁷⁵ Tertullian, “The Soul’s Testimony”, *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*, ed. Philip Schaff - Allan Menzies (Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000), 361-362.

uygun biçimde gösterdiği reflekslerdir. Pagan tanrılarının ismini zikretmek yerine Tanrı'nın adının seslendirilmesinin nedeni yaratıcı ile yaratılan arasındaki bağıdır. Ruh, yaratıcısını tanımaktadır. Bu nedenle pagan kıyafetleri altında ve hatta pagan tapınaklarında dahi O'nun ismini dillendirmektedir. Benzer şekilde paganların tıpkı Hıristiyanlar gibi daemonların varlığını kabul etmeleri, ölümden korkmaları ve ahiret hayatına dair söylemlerde bulunmaları da Hıristiyan inancının doğruluğunun bir kanıtıdır. Bundan dolayı Tertullian paganlara seslenerek kendi iç dünyalarına dönmelerini ve davranışlarını sorgulamalarını tavsiye etmektedir. Bunu yaptıkları takdirde ruhun kılavuzluğunda gerçek Tanrı'ya ulaşacak ve Hıristiyanlığı kabul edeceklerdir.⁷⁶

Bu noktada ifade etmek gerekir ki, diğer eserlerle kıyaslandığında *De Testimonio Animae*'da zikredilen hususlar ve dile getirilen argümanlar oldukça zayıf kalmaktadır. Hacim ve içerik açısından oldukça kısıtlı olan bu eserin neden kaleme alındığı düşünülebilir. Bu bağlamda zikredilmesi gereken ilk husus eserin ismi ile doğrudan ilişkilidir. Görüldüğü üzere Tertullian burada kendi görüşlerini dile getirmek yerine bir başkasının tanıklığına vurgu yapmaya çalışmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi Tertullian iyi bir hukuk eğitimi almıştır ve kimi araştırmacılara göre bu işi meslek edinmiştir. Eserin ismindeki tanıklık vurgusu göz önüne alındığında Tertullian'ın bu çalışmasında apolojist karakterini bir kenara bırakarak -yahut baskılayarak- hukukçu kimliğiyle hareket ettiği söylenebilir. Dolayısıyla eserin üslubu ve içeriği diğer metinlerden farklılaşmaktadır.⁷⁷ Bununla birlikte yazarın niyetini kesin bir biçimde tespit etmek mümkün değildir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla Tertullian tabiri caizse vicdanlara seslenerek insanların duygularına dokunmaya çalışmaktadır. Bu nedenle paganlar ile Hıristiyanlar arasındaki farklar yerine benzerliklere ve ontolojik açıdan paylaştıkları ortak kökene vurgu yapmaktadır. Bunu yaparken de ruhun özü itibarıyla hakikatin bilgisine

⁷⁶ Tertullian, "The Soul's Testimony", 363-370.

⁷⁷ Gonzales, *The Story of Christianity*, 1/74.

aşına olduğunu söyleyerek hem paganlara bir değer atfetmekte hem de inancı ne olursa olsun her insanın kurtuluşa erebileceği mesajını vermektedir. Böylece teolojik tartışmaların ve çekişmelerin yarattığı gergin bir iletişim yerine daha ılımlı yolu denemek istemiş olabileceği söylenebilir. Bu maksatla da ateşli bir din savunucusu gibi davranmak yerine hukukçu kimliği üzerinden bir söylem inşa ettiği düşünülebilir. Zira *Apologeticum*'da özellikle ahiret hayatına dair benzerliklerin nedeni olarak paganların Hıristiyan inancındaki bilgileri almış olması gösterilmektedir.⁷⁸ Aynı materyalin farklı kökenlere işaret edilerek sunulması, en azından bu eser bağlamında bir yaklaşım değişikliğine işaret etmektedir. Bu noktada ifade etmek gerekir ki Tertullian'ın eserlerinin tarihlendirmesi hususunda bir netlik bulunmamaktadır. Dolayısıyla kronolojik bir sıralama yaparak Tertullian'ın görüşlerinde bir sertleşme ya da yumuşama olduğunu söyleyebilmek pek mümkün değildir. Onun fikirleriyle ilgili sağlıklı çıkarımlar yapabilmek için eserlerinin bütünündeki genel yaklaşım dikkate alınmalıdır.

Sonuç

Bu çalışmada, erken dönem Hıristiyanlıkta en çok tartışılan, fakat bununla birlikte en etkili isimlerinden biri olarak kabul edilen Tertullian'ın paganizm eleştirisi ve Hıristiyanlık savunusu, onun metinleri üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırma sonucunda Tertullian'ın dile getirdiklerinin yalnızca teolojik bir savunma amacı taşımadığı; aynı zamanda toplumsal, ahlaki ve hukuki boyutları bünyesinde barındıran çok yönlü bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda onun söylemlerini, yaşadığı dönemdeki Hıristiyanların Roma İmparatorluğu içerisindeki pozisyonunu belirleme ve Greko-Romen kültürün ortaya koyduğu değerler karşısında kendini ayırıştırma çabasının bir ürünü olarak değerlendirmek makul ve mümkündür.

Eserleri incelendiğinde Hıristiyanlara yönelik suçlamalara verilen cevaplarda, Roma hukuk düzeninin ve yargılama süreçlerindeki

⁷⁸ Tertullian, "Apology", 117.

problemlerin vurgulandığı görülmektedir. Bu noktada Tertullian'ın hukukçu kimliğinin, yapmış olduğu eleştirilerde etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir. Vatana ihanet, çocuk kurbanı, ensest ve toplumsal işlevsizlik gibi iddiaların hiçbir delilinin olmadığına altını ısrarla çizen Tertullian'a göre bu ithamların yegâne gerekçesi paganların cehaletidir. Bu cehaletten doğan önyargı ve toplumsal nefret nedeniyle Hıristiyanlar hak etmedikleri şekillerde aşağılanmakta ve suçlanmaktadır. Hıristiyanların bu şekilde suçlanmasının nedeni ise taşımış oldukları "Hıristiyan" ismidir. Yalnızca bir isim üzerinden her türlü adaletsizliğin yaşandığını belirten Tertullian, böylece Roma hukuk sisteminin yozlaştığını göstermekte ve meşruiyetini sorgulamaktadır. Onun konuyla ilgili yaptığı eleştirilerin bütününe bakıldığında, Roma'nın ahlaki ve toplumsal normlarını sorguladığı söylenebilir.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Tertullian'ın paganizm/putperestlik eleştirisi yalnızca teolojik bir reddiye olarak görülmemelidir. Eserlerinde sıklıkla vurguladığı gibi putperestlik yalnızca putlara tapımla sınırlı değildir. O, hayatın her alanında kendini gösteren bir olgudur. Bu nedenle her türlü zanaat, meslek, eğlence, bayram ve toplumsal faaliyet paganizme hizmet eden bir araç haline dönüşebilmektedir. Tertullian'ın meslekler konusunda hassasiyeti, Greko-Romen kültüre karşıt bir kimlik oluşturma düşüncesiyle birlikte değerlendirildiğinde daha da anlamlı hale gelmektedir. Eğitim, ticaret, askerlik ve üretime yönelik zanaatlar gibi hayatın merkezi alanlarında bulunan meslekler söz konusu olduğunda dahi katı bir duruş sergileyerek taviz vermeyen Tertullian'ın bilinçli bir şekilde Hıristiyan kimliğini ve toplumunu, Roma toplumunun hâkim unsurlarından ayırtmaya çalıştığı görülmektedir. Aynı şekilde Tertullian'ın şehitliğe yaptığı vurgu ve imparatorluk kültürüne yönelik eleştirileri de yalnızca teolojik bir arka planın ürünü olarak değerlendirilmemelidir. Putperestliğin temelinde bulunduğunu dile getirdiği düşmüş melekler anlatısı üzerinden silah üretimi başta olmak üzere metin içerisinde zikredilen dünya hayatıyla ilgili hususların Roma İmparatorluğu tarafından benimsendiği dikkate

alındığında, defne tacı yere atarak protest bir tavır sergileyen ve şehitliği arzulayan askerin hikayesi, Greko-Romen kültüre karşı çıkışın bir tezahürü haline dönüşmektedir. Bu anlatı üzerinden Tertullian, Hıristiyan değerleri doğrultusunda bir kimlik ve hayat anlayışı ortaya koymaya çalışmaktadır. İmparatorluk kültü kesin bir dille reddedilirken imparatora dua edilmesi de Tertullian'ın yaklaşımının bilinçli ve sistematik olduğunu açık bir biçimde gösteren örneklerden biridir.

Son olarak *De Testimonio Animae*'da ortaya koyulan “ruhun tanıklığı” düşüncesi, Tertullian'ın söylemlerinin yalnızca akli ve hukuki argümanlarla sınırlı olmadığını göstermektedir. İnsan ruhunun tabiatı bakımından hakikate yatkın olduğu fikri, Hıristiyan doktrininin ontolojik bir zemine yerleştirme çabasının sonucu olarak görülebilir. Bu bağlamda Tertullian, erken Hıristiyan düşüncesinde hem teolojik düşünceyi hem de Roma toplumuna karşı alternatif bir kimlik ve hayat düzeni inşa etme gayretini birlikte yürütmeye çalışan kurucu figürlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Aykıt, Dursun Ali. "Sağ Yanağına Tokat Atmayı' Düşünene Haklı Savaş Aç". *Milel ve Nihal* 6/2 (2009), 287-321.
- Batuk, Cengiz. "Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm". *Milel ve Nihal* 1/1 (2003), 41-71.
- Brewer, Brian C. "To Defer and Not to Hasten': The Anabaptist and Baptist Appropriations of Tertullian's Baptismal Theology". *Harvard Theological Review* 106/3 (2013), 287-308.
<https://doi.org/10.1017/S0017816013000126>
- Burrows, Mark S. "Christianity in the Roman Forum: Tertullian and the Apologetic Use of History". *Vigiliae Christianae* 42/3 (1988), 209-235.
<https://doi.org/10.2307/1584118>
- Chadwick, Henry. *The Early Church*. London: Penguin Books, Revised Edition., 1993.
- Corona Encinas, Álex. "«Si ratione lex constat». Natural law and Christian Views on Military Service in Tertullian's De Corona Militis". *Vergentis. Revista de Investigación de la Cátedra Internacional conjunta Inocencio III* 18 (2024), 19-34. <https://doi.org/10.12800/vg.18.1>
- Dinleyici, Mustafa Furkan. *Orta Çağ Papalığının Mimarı Gregorius Magnus*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2023.
- Dunn, Geoffrey D. *Tertullian*. London and New York: Routledge, 2004.
- Dürüşken, Çiğdem. *Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Eusebius. *The History of the Church*. çev. G. A. Williamson. London: Penguin Classics, 1988.
- Finlay, Barbara. "Was Tertullian a Misogynist? A Reconsideration". *Journal of The Historical Society* 3/3-4 (2003), 503-525.
<https://doi.org/10.1111/j.1529-921X.2003.00079.x>
- Fortacı, Talha. "Tertullian ve Origen'e Göre Astrolojinin Meşruiyeti Sorunu". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 286-314.

<https://doi.org/10.20486/imad.1372433>

Gero, Stephen. "Miles Gloriosus: The Christian and Military Service According to Tertullian". *Church History* 39/3 (1970), 285-298.

<https://doi.org/10.2307/3163465>

Gonzales, Justo L. *The Story of Christianity*. 2 Cilt. San Francisco: Harper Collins, 1984.

Güre, Mustafa. "Hıristiyan Erken Döneminde Kilise Babalarının Kilise Hakkındaki Temel Görüşleri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 24/61 (2021), 519-542.

<https://doi.org/10.15745/da.987859>

Güzeldal, Yasin. "Orta Çağ Batı Hıristiyan Manastırlarında (6-12. yy.) Manevi Okuma Kültürü: Lectio Divina". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2022), 251-267.

<https://doi.org/https://doi.org/10.18505/cuid.1071508>

Güzeldal, Yasin. *Regula: Orta Çağ Hıristiyan Manastır Yaşamının Kaynakları*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2025.

Jerome. *On Illustrious Men*. çev. Thomas P. Halton. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1999.

Kaçar, Turhan. "Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 17/1 (2002), 39-59.

Kesich, Veselin. *The Birth of the Church AD 33-200*. Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary, 2007.

Peygamber Enok'un Kitabı. çev. Günyüz Keskin. İstanbul: Hermes Yayınları, 8. Baskı., 2017.

Koscheski, Jonathan. "The Earliest Christian War: Second- and Third-Century Martyrdom and the Creation of Cosmic Warriors". *Journal of Religious Ethics* 39/1 (2011), 100-124.

<https://doi.org/10.1111/j.1467-9795.2010.00467.x>

Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil) (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2017)

Lang, T. J. "Did Tertullian Read Marcion in Latin? Grammatical Evidence from the Greek of Ephesians 3:9 in Marcion's Apostolikon as

Presented in the Latin of Tertullian's *Adversus Marcionem*". *Zeitschrift für Antikes Christentum / Journal of Ancient Christianity* 21/1 (2017), 63-72. <https://doi.org/10.1515/zac-2017-0004>

Perkins, Alexander. "Tertullian the Carthaginian: North African Narrative Identity and the Use of History in the Apologeticum and Ad Martyras". *Journal of Early Christian Studies* 28/3 (2020), 349-371. <https://doi.org/https://doi.org/10.1353/earl.2020.0028>

Power, Victor. "Tertullian: Father of Clerical Animosity toward the Theatre". *Educational Theatre Journal* 23/1 (1971), 36-50. <https://doi.org/10.2307/3205442>

Rankin, David. "Tertullian and the Crucified God". *Pacifica: Australasian Theological Studies* 10/3 (1997), 298-309. <https://doi.org/10.1177/1030570X9701000304>

Sophokles - Tuncel, Bedrettin. *Kral Oidipus*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Basım, 2018.

Tertullian. "Apology". çev. Rudolf Arbesmann vd. *Tertullian Apologetical Works and Minucius Felix Octavius*. 7-126. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2008.

Tertullian. "On Idolatry". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed. Philip Schaff - Allan Menzies. 115-154. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.

Tertullian. "On Prayer". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed. Philip Schaff - Allan Menzies. 1502-1535. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.

Tertullian. "Scorpiace". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed. Philip Schaff - Allan Menzies. 1369-1428. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.

Tertullian. "The Chaplet". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed. Philip Schaff - Allan Menzies. 190-212. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.

Tertullian. "The Shows". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed.

- Philip Schaff - Allan Menzies. 155-189. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.
- Tertullian. "The Soul's Testimony". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed. Philip Schaff - Allan Menzies. 361-371. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.
- Tertullian. "To Scapula". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed. Philip Schaff - Allan Menzies. 213-220. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.
- Tertullian. "To the Nations". *Ante Nicene Fathers, Vol 3: Latin Christianity*. ed. Philip Schaff - Allan Menzies. 221-311. Michigan: Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2000.
- Tuygun, Zübeyde. *Tertullian'ın Hayatı ve Eskatolojisi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Vergilius. *Aeneas*. çev. İsmet Zeki Eyüboğlu. İstanbul: Payel Yayınları, 4. Baskı., ts.
- Wilhite, David E. *Tertullian the African: An Anthropological Reading of Tertullian's Context and Identities*. Berlin: Walter de Gruyter, 2007.
- Yılmaz, Nuh. "Filioque Meselesi ve Arka Planı". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2022), 515-533. <https://doi.org/10.52637/kiid.1182249>
- Yılmaz, Nuh. *Latin Hıristiyanlığının Kurucusu Tertullian ve Kristoloji*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- Yılmaz, Nuh. "Tertullian'ın Vaftiz Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (2015), 121-140. <https://doi.org/https://doi.org/10.17335/sakaifd.219898>